

УДК 811.161.2'367.2

Тамара Товкайло
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ТЕНДЕНЦІЇ НАГОЛОШУВАННЯ МОРФЕМ, КІНЦЕВИХ У ІМЕННИКАХ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті робиться спроба описати акцентні позиції кінцевих іменникових формантів сучасної української мови на матеріалі лексем чоловічого роду. Зауважується, що такі морфемні здебільшого віддають перевагу двом наголосовим позиціям: самі перебувають під наголосом або стоять за наголошеним складом. Об'єктом дослідження є український іменниковий суфікс -ок та його похідні. У мовознавстві до визначення статусу зазначених суфіксів існують різні підходи, які були враховані авторами під час аналізу вказаних формантів, що дало підставу висловити припущення щодо статусу самої інваріантної морфемі.

Ключові слова: формант, морфема, позиція, фонетика, склад, наголос, дериватологія, іменник.

В статье осуществляется попытка описать акцентные позиции конечных формантов имени существительного современного украинского языка на материале лексем мужского рода. Отмечается, что такие морфемы в основном отдают предпочтение двум ударным позициям: либо сами находятся под ударением, либо стоят за ударным слогом. Объектом исследования является суффикс украинских существительных -ок и его производные. В языкознании к определению статуса указанных суффиксов существуют различные подходы, которые были учтены авторами при анализе указанных формантов, что дало основание высказать предположение относительно статуса самой инвариантной морфемы.

Ключевые слова: формант, морфема, позиция, фонетика, слог, ударение, дериватология, имя существительное.

In the article we try to describe accent positions of the end noun formants of modern Ukrainian language on the basis of the lexemes in the masculine gender. It is noted that such morpheme mainly choose two stress positions: they are under stressor they follow the stressed

syllable. The object of research his a Ukrainian noun suffix -ok and its derivatives. There are different approaches to the definition of the status of the se suffixes in linguistics that have been taken into consideration by the authors in the analysis of the se formants that gave grounds to make assumptions on the status of the invariant morpheme.

Key words: *formant, morpheme, position, phonetics, syllable, stress, derivatology, noun.*

Упродовж багатьох десятиріч у мовознавстві твердження про вільний словесний наголос у східнослов'янських мовах доповнене тезою про наявну певну залежність між морфемною будовою слова та наголосовими характеристиками формантів (Н. Клименко). Згідно з висновками вчених, відповідно цього припущення, здатність пересування суфікса щодо словесного наголосу обмежена морфемною будовою слова.

Залежність акцентуаційних характеристик прикметникових суфіксів від морфемної будови слова в україністиці описано в працях Н. Клименко. У них запропоновано і методику такого дослідження матеріалу [3, с. 86]. У цій монографії досліджуються структурні особливості морфем у межах слів, що належать до повнозначних частин мови. У розділі «Структурні властивості прикметникових словозмінних основ» Н. Клименко встановлює класи словозмінних основ відмінюваних прикметників, а потім досліджує прикметники з незмінною та змінною основою при відмінюванні. У цій розвідці аналізується взаємовідношення між морфемною і складотвірною структурою слова. Зіставлення трьох підсистем прикметників з варіативними словозмінними основами дало можливість дослідниці вперше вивчити акцентуаційні особливості прикметників у сучасній українській мові, і зробити такі теоретичні висновки, які є вагомими і для нашого дослідження.

Цікавим є те, що: «серед складних прикметників з незмінною основою не виявлено таких, у яких би словники фіксували коливання в наголошуванні слова. Їм зовсім не властивий паралельний наголос» [3, с. 86]. Характеристика акцентуаційних ознак прикметникових суфіксів виявляє їх

морфологізовану природу. Щодо словесного наголосу вони можуть займати всього 5 позицій.

Н. Клименко зазначає, що вільний наголос обмежений у слові сучасної української мови. «Незважаючи на різну кількість складів у прикметниках, наголос може виділяти кінцевий суфікс основи, склад, що безпосередньо стоїть перед суфіксом або за ним. Він може бути віддаленим від кінцевого суфікса основи одним або двома складами» [3, с. 102].

Опис великого фактичного матеріалу дозволив дослідниці конкретизувати твердження про рухомий наголос в українській мові. Виявилось, що він буває рухотим у досить-таки обмеженому діапазоні, що диктується особливостями морфемної структури слова.

У цьому плані іменникова акцентуація досліджена недостатньо, тому у своїй статті ми описуємо наслідки аналізу наголосових характеристик омонімічного суфікса -ок, одержані згідно з методикою, запропонованою Н. Клименко.

Об'єктом дослідження є акцентуаційні особливості кінцевого омонімічного суфікса -ок та його похідних.

Матеріал для дослідження взято з «Інверсійного словника української мови» [2], з якого виписані всі слова із цими суфіксами. За словником наголосів української літературної мови М. Погрібного уточнюємо наголос у слові. Поділ слова з даними суфіксами на морфемні подається за словником-довідником І. Яценка [7]. Оскільки акцентні характеристики слів за різними словниками можуть мати розбіжності, перевіряємо наголос аналізованих слів ще й за тлумачним одинадцятитомним словником [6].

Мета дослідження – описати акцентні характеристики суфіксів.

Суфікс -ок зустрічається в іменниках чоловічого роду і вказує на: 1/ особу, 2/ предмет, 3/ рослини, 4/ абстрактні поняття, 5/ кількість, 6/ ознаку дитячості, 7/ демінутивність, 8/ місце, 9/ стан, 10/ час, 11/ назву будови за призначенням, 12/ речовину, 13/ засіб дії, 14/ дію, 15/ наслідок дії.

Аналізуючи цей суфікс, необхідно ще раз підкреслити недостатню опрацьованість у теоретичному плані питання

про словотвірне значення морфем. Через це мало з'ясованими залишаються проблеми багатозначності та омонімії морфем. Перегляд списку значень, що здатний виражати відрізок -ок, дозволяє класифікувати їх і як категоріальні, і як розрядні словотвірні значення. Отже, у нас є всі підстави тлумачити -ок як сукупність омонімічних суфіксів. У той же час наявність у -ок значення зменшено-пестливого ніби нівелює всі інші, оскільки в потенції можливе творення демінутивних іменників з -ок, що супроводжує всі перелічені вище значення.

Із цих міркувань доцільно розглянути похідні з відрізком -ок із щойно названими значеннями, з'ясувати його наголосові ознаки і, можливо, знайти додаткові критерії для несуперечливого з'ясування проблем словотвірного значення в одиниць, менших за слово.

Залежно від того, яке з 15 названих значень виражає -ок, приписуємо йому цифровий індекс: -ок1... -ок15. Опис побудуємо, починаючи з тих морфем, які мають найменшу кількість наголосових позицій. Загальна кількість слів з відрізком -ок – 1282 одиниці.

Чотири іменники з -ок5, позначають кількість і мають єдину наголосову ознаку – після наголошеного окладу: *безцінок, двадцятok, десятok, тридцятok*.

Омонімічний формант -ок3 на позначення рослин представлений трьома одиницями. У двох іменниках -ок займає наголошену позицію: *бузок, росток*. А в одному стоїть через склад після наголошеного -ок: *пролісок*.

Суфіксові -ок4 на позначення абстрактних явищ /12 слів/ також властиві дві акцентні позиції. Він: 1/ стоїть після наголошеного складу – 7 слів: *бганок, відбутok, відмінок, осередок*; 2/ через склад після наголошеного – 5 слів: *винятok, випадок, напрямok, обов'язок, сутінок*.

Незначну кількість слів становлять іменники з омонімічним формантом -ок12 на позначення речовини. Це 4 одиниці. У двох із них реалізовано першу акцентну позицію: *напиток, трунок*, а у двох інших під наголосом перебуває сам суфікс: *білок, кип'ятok*.

П'ятдесят один іменник із суфіксом -ок1, позначають особу. Цей суфікс реалізує три наголосові ознаки:

1. Суфікс стоїть після наголошеного складу /25 слів/: *дволіток, лжесвідок, опецьок, потомок, семиліток, ублюдок;*

2. Через склад після наголошеного /15 слів/: *виродок, виплодок, недолюдок, недоумок, одноліток, пасинок, підліток;*

3. Перебуває під наголосом /6 одиниць/: *ватажок, ділок, їдок, сідок, стрілок, ходок.*

П'ять іменників з -ок1 мають паралельне наголошення, де поєднуються дві акцентні ознаки. У 4 /*недоросток, перволіток, покидьок, перестарок*/ перша та друга, у слові *котигорошок* – перша та четверта.

Омонімічний суфікс -ок9 на позначення стану трапляється у складі 21 іменника, де він займає такі наголосові позиції:

1. Стоїть після наголошеного складу /14 слів/: *безпорядок, відпочинок, забуток, перепочивок, смуток;*

2. Через склад після наголошеного / 6 слів/: *недорозвиток, потемок, присмуток, розвиток, саморозвиток, споминок;*

3. Через два склади /1 слово/: *приморозок.*

Формант -ок10, на позначення часу реалізується в 17 іменниках, де займає такі акцентні позиції:

1. Стоїть після наголошеного складу /14 одиниць/: *надвечірок, підвечірок, підрайон, понеділок, ранок, розсвітанок, світанок;*

2. Через склад після наголошеного /2 одиниці/: *досвіток, полуденок;*

3. Через два склади /1 слово/: *заморозок.*

Три наголосові ознаки має також омонімічний суфікс -ок11 на позначення будови за призначенням, що зустрічається у 20 іменниках. Даний формант може стояти:

1. Після наголошеного складу /9 слів/: *будинок, закоморок, маєток, прибудівок, передсінок, присінок;*

2. Через склад після наголошеного /2 слова/: *гуртожиток, запічок;*

3. Перебуває під наголосом /9 слів/: *дитсадок, куток.*

У десяти іменниках на позначення засобу дії прослідковуємо такі наголосові позиції. Суфікс -ок13 стоїть:

1. Після наголошеного складу /1 слово/: *напилок*;
2. Через склад після наголошеного /4 одиниці/: *загвіздох, навилок, оцупалок, прив'язок*;
3. Сам наголошений /5 слів/: *вальок, жмуток, порошок, скребок, щипок*.

Омонімічний суфікс -ок₂, що позначає предмети /73 слова/, займає чотири наголосові позиції:

1. Стоїть відразу після наголошеного складу /35 слів/: *зап'ясток, наперсток, ошийок, рубанок, цукерок*;
2. Під наголосом сам суфікс /29 одиниць/: *висок, гвіздох, мотузок, обрусок, повадок, стручок, тичок*;
3. Через склад після наголошеного /7 слів/: *валянок, закруток, наколок, патрубок, полудрабок, подумисок, прилавок*;
4. Через два склади після наголошеного /2 слова/: *наголовок, щиколоток*.

Незначну кількість /6 одиниць/ становлять іменники з омонімічним-ок₆, на позначення дитячості, у яких реалізовано такі наголосові позиції форманта:

1. Наголошений сам суфікс /1 слово/: *дичок*;
2. Суфікс стоїть через склад після наголошеного /3 слова/: *бузівок, паросток, підсвинок*;
3. Через три склади /1 слово/: *жайворонок*;
4. Відразу після наголошеного складу /1 слово/: *льон-межеумок*.

Суфікс -ок₈ на позначення місця у 48 іменниках займає також чотири наголосові позиції, аналогічні до попереднього -ок₆:

1. Стоїть після наголошеного складу /26 одиниць/: *завулок, засторонок, підгірок, придолинок, причілок, узлісок*;
2. Через склад після наголошеного /19 одиниць/: *виярок, залісок, пригірок, примурок, прихаток, приярок*;
3. Перебуває під наголосом /1 слово/: *струмок*;
4. Через дав склади після наголошеного /2 одиниці/: *видолинок, загородок*.

Омонімічний -ок₁₄ на позначення дії /75 слів/ займає такі позиції щодо наголосу:

1. Стоїть після наголошеного складу /44 слова/: *вчинок, порядок, ужиток*;

2. Під наголосом /18 слів/: *авіазв'язок, кіпок, мазок, рубок, стрибок*;

3. Через два склади після наголошеного /7 слів/: *видобуток, виробіток, вуглевидобуток, золотовидобуток, нафтовидобуток, недовиробіток, солевидобуток*;

4. Через склад після наголошеного /6 слів/: *перерозвиток, підсумок, розв'язок, розпиток*.

Значну кількість слів /238 одиниць/ становлять іменники чоловічого роду, що позначають наслідок дії із суфіксом -ок15, для якого характерні позиції:

1. Після наголошеного складу /168 одиниць/: *додаток, заробок, обробок, приварок, спилок, фотовідбиток*;

2. Через склад після наголошеного /56 одиниць/: *виросток, вишкварок, зав'язок, зародок, наслідок, схованок*;

3. Під наголосом /10 слів/: *биток, вершок, хваток, чирок*;

4. Через два склади після наголошеного /4 одиниці/: *відголосок, відгомонок, памолодок, приколоток*.

Найактивніше реалізується суфікс -ок7 на позначення демінутивності. Загальна кількість іменників з даним формантом становить 700 одиниць. Цей формант, на відміну від попередніх, має шість акцентних ознак:

1. Сам суфікс перебуває під наголосом /390 одиниць/: *колобок, їжачок, лопушок, морячок, павучок, співачок, торжок*;

2. Стоїть після наголошеного складу /174 слова/: *вершечок, гачечок, лужечок, синочок, ставочок, таночок, холодочок*;

3. Через склад після наголошеного /120 одиниць/: *огничок, ганочок, кубочок, пряничок, риночок, човничок*;

4. Через два склади після наголошеного /14 слів/: *валяночок, гривеничок, закуточок, морозочок, паросточок, первісточок*;

5. Через три склади /2 слова/: *видолиночок*;

6. Через чотири склади: *жайвороночок*.

Таким чином, розподіл слів із суфіксами -ок, наділеними рівними значеннями, засвідчує, що найчисленнішу групу становлять серед них іменники з демінутивним значенням. Їх більше половини: 700 із 1282 одиниць. На другому

місці іменники – назви наслідків дії – 238, на третьому – найменування дії – 75, далі, предметів – 73, осіб – 51, засобів дії – 10. Решта значень реалізується в небагатьох словах. Найчастотнішою в аналізованих іменниках /за винятком назв рослин/ є позиція -ок після наголошеного складу. У назвах кількості вона єдина. Поширеною є позиція -ок через склад після наголошеного, крім назв рослин. Наголошення самого суфікса -ок спостерігається у 83 словах. У цій кількості не враховано окремо виділені демінутивні іменники. Саме вони демонструють найбільшу кількість позицій -ок щодо словесного наголосу – 6. І якраз у цього суфікса найчастіше реалізується позиція перебування під наголосом – 390 слів із 700, отже, значно більше, ніж половина. Характерною ознакою цього суфікса є те, що він найчастіше перебирає на себе наголос твірного іменника на першому ступені демінутивності і зберігає цю наголосову ознаку у словах другого ступеня зменшення: *став-ставок-ставочок*.

Частотною є позиція -ок зі зменшувально-пестливим значенням через склад після наголошеного, яку вони успадковують від твірних з наголошеним першим складом кореня: *ганок-ганочок*. Як і в словах з демінутивним суфіксом -ок⁷, так і в похідних із цим значенням і суфіксом -ок не трапляється паралельного наголосу.

До наголосових ознак, що рідко реалізуються у суфіксів -ок^{1... -ок¹⁵ належить їх позиція через два склади після наголошеного /32 слова/.}

Лише в поодиноких випадках засвідчено його перебування через три або чотири склади після наголошеного. Отже, можемо зробити висновок, що кінцеві в похідних іменниках суфікси -ок здебільшого або перебирають наголос на себе, або віддають перевагу позиції після наголошеного складу, тобто відтягують наголос ближче до кінця слова.

У п'яти словах із суфіксом -ок¹ засвідчено паралельне наголошування, де поєднані перша та друга, та перша і четверта наголосові позиції. Це є свідченням співіснування найбільш продуктивної наголосової ознаки з менш продуктивними. Проте кількість таких слів незначна – 5.

Отже, похідні з -ок у сучасній українській літературній мові мають переважно вирівняний наголос.

Акцентні позиції кінцевих іменникових формантів сучасної української мови на матеріалі лексем жіночого роду залишилися поза увагою наукових досліджень і потребують подальших лінгвістичних пошуків і фахових інтерпретацій.

Література

1. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 403 с.
2. Інверсійний словник української мови / [відп. ред. С.П. Бевзенко]. – К. : Наукова думка, 1985. – 812 с.
3. Морфемна структура слова / [Т.О. Грязнухіна, Н.Ф. Клименко, Л.І. Комарова, М.П. Муравицька, М.М. Пешак]. – К. : Наукова думка, 1979. – 336 с.
4. Оливериус З.Ф. Морфемы руського языка. Частотный словарь / Оливериус З.Ф. – Прага : Univerzita Karlova, 1976. – 198 с.
5. Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови / Погрібний М.І. ; за ред. І.О. Варченка. – К. : Радянська школа, 1964. – 604 с.
6. Словник української мови в 11-ти томах / [ред. А.А. Бурячок, П.П. Доценко]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.
7. Яценко І.Т. Морфемний аналіз : словник-довідник : у 2 т. / І.Т. Яценко ; за ред. Н.Ф. Клименко. – К. : Вища школа, 1980–1981.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри
української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Довбнею Л.Е.*

Стаття надійшла до редакції 23 листопада 2014 року